

A NYELVÉSZETI STRUKTURALIZMUS FONOLÓGIAI GYÖKEREI

(A KELET-EURÓPAI FONOLÓGIAI ISKOLÁK)

A nyelvészet önálló tudományággá a XIX. század elején vált a történeti-összehasonlító nyelvészet és a tudományos etimológia megjelenésének köszönhetően. A mai, modern nyelvtudomány ezzel szemben a fonológia születésével kezdődik.

Jelen írás a fonológia kezdő szakaszával foglalkozik, azzal a néhány évtizeddel, amely a nyelvtudományban általánosan elfogadott pozitívista felfogást a belső összefüggések valamiféle magyarázatával próbálkozó felfogásra váltotta. E váltás a fonéma fogalmának felfedezésével indul. Ebben az időszakban a fonológiának lényegében ez volt az egyetlen célja és feladata. Nem kis feladat ez, ha azt tekintjük, hogy már a megoldás szándéka is bátorságot igényel. A cél eléréséhez csupán egyetlen út vezet: meg kell különböztetnünk a dolgokat a lényegtől, ami mindig a dolgok mögött van. Márpedig ehhez szakítani kell az empirizmussal, a tudományos absztrakció szükségességét nem lehet többé lényegtelennek tekinteni.

Ez a gondolkodásmód-váltás Baudouin de Courtenay munkásságával kezdődik, aki utat nyitott a kazányi, a leningrádi, a moszkvai és a prágai nyelvészeti iskola kutatásai előtt, hogy azután Trubeckoj elméletével a fonéma fogalmának tisztázása elérje azt a szintet, amelyen már megvan a tényleges lehetősége annak, hogy a dolgokat valóban különválaszthassuk a mögöttük lévő lényegtől.

Írásommal azt az utat kívánom bemutatni, amelyen végighaladva a fonológia új fejezetet nyitott a nyelvtudományban, megteremtve a nyelvi jelenségek filozófiai szintű vizsgálatának lehetőségét.

1.

„*In initio erat verbum de Baudouin de Courtenay...*” – írta W. Doroszewski a prágai „*Trovaux...*” negyedik számában.

JAN BAUDOUIIN DE COURTENAY (1845–1929) lengyel származású nyelvész. Pályájának nagy részét, összesen 44 évet, Oroszországban töltötte. Nyelvészeti munkái közül igen sokat orosz nyelven írt. Egyetemi tanárként működött a kazányi, tartui, krakkói, pétervári és a varsói egyetemen. A Pétervári Tudományos Akadémia tagjává is megválasztották. A kazanyi, később a pétervári nyelvészeti iskola megalapozója.

Baudouin de Courtenay-t tudományos munkásságának első éveitől kezdve lényegében három alapvető kérdés foglalkoztatta:

1. Mivel magyarázható, hogy a nyelvben azonos esetekben különböző dolgok jelennek meg (az alternáció különféle típusai értendők ez alatt)? 2. Miért van az, hogy a nyelvészetben nem a beszédünkben reálisan létező hang a lényeges, hanem valami más, valami általános, közös? 3. Hogyan fogható fel egy fizikai és fiziológiai jelenség szociálpszichológiaiaként?

Baudouin ezekre a kérdésekre korszakonként különböző választ adott. Egy 1870-es lengyel nyelvű tanulmányában kifejti, hogy a nyelv fonetikai tanulmányozásának tárgya az a tény, hogy „a hangok szerepe a nyelv mechanizmusában, valamint azok jelentése a nép tudatában nem mindig esik egybe a megfelelő hang fizikai, fiziológiai és történeti jellemzőjével.” Egyértelműen kitűnik ebből a szerző azon szándéka, hogy megkülönböztesse a hangot valami mástól, ami nem azonos vele.

A kazányi korszakban, 1881-ben, egy Kruszewskinek írt válaszcikkben teljességgel ki fonológiai nézetei. Itt Baudouin de Courtenay bevezeti a nyelvészetbe a *divergens* fogalmát, vagyis szembeállítja a *pozícionális alternációt* a hangváltakozások egyéb típusaival, amelyeket *korrelátumoknak* nevez. Ez az osztályozás jelenti tulajdonképpen a fonológia születését: a hangok váltakozásának azt a típusát emelte ki, amely iskoláktól függetlenül a fonológia alapjául szolgál.

Ugyanitt azt is kifejti, hogy a nyelv fonetikai felépítésének tanulmányozásakor elengedhetetlen a divergensnek fonémákba való tömörítése, mégpedig oly módon, hogy „a hangokat megtisztítjuk a divergencia véletlenszerűségeitől, és ugyanazon hang különböző változatai helyébe ezen hang általános kifejeződését állítjuk”.

Baudouin de Courtenay szerint a fonéma nem más, mint a hangoknak ez az általános, közös kifejeződése. Baudouin ebben a munkájában hű maradt a morfológiai kritériumhoz a fonológiában: „a

fonetikai oppozíciókhoz a morfológiai szembenállások jelentik a kiindulópontot”. Mindebből levonható a következtetés, hogy *a fonológiai paradigmáknak feltétlenül a morféma szembeállításából kell kiindulnia*; a paradigma-fonémák variánsainak nem szükséges hasonlítaniuk egymásra.

Baudouin 1881-es munkájától kezdődik az elméleteiben teljes értékű fonológia. Baudouin minden kutatásának legfőbb elve a szinkronia szabályainak szigorú betartása volt. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy az általa létrehozott fonológiai elv szerint a nyelv hangrendszerének szinkron vizsgálatánál elengedhetetlen a morféma szembeállítása. A morféma szinkron szempontú vizsgálatára viszont Baudouin de Courtenay idejében még nem került sor. Ez a tény éreztette hatását a fonológia fejlődésében is. A nyelvészek egy igen mély ellentmondás előtt találták magukat: a fonológia szigorúan szinkron kutatásainál nem hagyhatták figyelmen kívül a morfológiai, vagyis nem szinkron szempontú vizsgálatokat. Ennek az ellentmondásnak a kiküszöbölésére két lehetőség kínálkozott: vagy le kellett volna mondani a morfológiai kritériumról a fonológiai kutatásoknál, vagy a nyelv morfológiai felépítésének leírását kellett volna szinkron alapokra helyezni.

Baudouin egyszerre választotta mindkét utat. Ezzel magyarázható tudományos kutatásaiban az a 90-es években beállt éles fordulat, amelynek hatására lemond eddigi fonológiai elveiről, és egy teljesen új elv kidolgozásába kezd. Ezeknek az éveknek a munkáiban már azt próbálja magyarázni, hogy *a divergenseknek feltétlenül hasonlítaniuk kell egymásra*, és hogy meghatározásuk a morféma vizsgálatától független, elegendő annyi kikötés, hogy *két akusztikailag egymásból közel álló hang nem fordulhat elő ugyanabban a pozícióban*. Vagyis Baudouin de Courtenay munkásságának ebben a szakaszában elkezdődik a *fonetikai szintagmatika* alapjainak kidolgozása. Lemondva a morfológiai szempontról, egy olyan fonológiai elv építéséhez kezdett, amely valóban nem igényli ezt a kritériumot.

Baudouin *teremtette meg tehát a lehetőséget a paradigmikus és a szintagmatikus fonetika létrejöttének és fejlődésének*. E két fonetika közötti eltérést, a két elmélet különválasztásának szükségességét már ő maga is észrevette: „A fonéma fogalma két, lényegét tekintve teljesen eltérő fogalomra bontható szét: 1. a közös akusztikai és artikulációs jellemzők egyszerű összefoglalása; 2. a morféma változó komponense. E gondolat továbbfejlesztésénél elengedhetetlenné válik majd a fogalom említett két oldalának szigorú különválasztása, valamint a megnevezésükre új terminusok bevezetése.”.

Összefoglalva az eddigieket: A paradigmikus fonetika tehát a pozicionális hangváltakozások fonetikája. Azoknak a divergenseknek a sorát, amelyek között a különbség pozíciótól függ, egy paradigmasornak tekintjük. Az azonos pozícióban előforduló divergens (legyenek bár azok fizikai jellemzőiket tekintve a lehető legkülönbözőbb hangok) alkotják a fonémát. Ennek a fonéma meghatározásnak feltétele tehát az egyes pozíciók azonosítása. Amennyiben eltekintünk ettől a

feltételtől, annyiban a fonéma fogalmának ilyen meghatározása is érvényét veszti. Új fonémameghatározásra van szükség, és ehhez új szempontot kell keresnünk.

A szintagmatikus fonetika a fonémát a hangkapcsolódási törvények szempontjából próbálja meghatározni. Ebben az esetben a divergensnek fizikai tulajdonságaikat tekintve hasonlítaniuk kell egymásra, és egy divergens hangkörnyezetét nem képezheti hozzá akusztikailag közel álló hang.

A paradigmikus fonetikában a fonémák azonosítása nem jelent gondot, a szintagmatikus fonetikában viszont annál inkább.

Baudouin de Courtenay a fonémaazonosítás kritériumának ekkor a beszélő érzékét, tudatát tekintette. A fonémát a hang pszichikai ekvivalenseként határozta meg: „A fonéma egységes fonetikai elképzelés, amely egyazon hangnak a kiejtésétől kapott pszichikai benyomások összeolvadása útján jön létre a lélekben.” Ilyen értelemben tehát a fonéma „elképzelt, kimondani szándékolt hang, szemben a kibocsátott hanggal, vagyis pszichofonetikai jelenség, szemben a fiziofonetikai ténnyel; a megvalósított hang tudati megfelelője.” A fonémának erről a meghatározásáról a későbbiekben még szó lesz.

2.

Baudouin de Courtenay fonémaelmélete lett az alapja a PÉTERVÁRI (LENINGRÁDI) NYELVÉSZETI ISKOLA fonológiai elveinek. Az iskola létrehozója maga Baudouin, valamint tanítványai: L. V. Scserba, L. P. Jakubinszkij, Sz. I. Bernstejn és mások.

LEV VLAGYIMIROVICS SC SERBA (1880-1944) a filológiai tudományok doktora, a leningrádi egyetem tanára fonológiai elveit tekintve mesterét, Baudouin de Courtenay-t követte, helyenként áttéve a hangsúlyt olyan dolgokra, melyek Scserba számára fontosaknak bizonyultak.

Minden nyelvésznek, aki fel kíván állítani valamilyen fonológiai elméletet, válaszolnia kell a következő két kérdésre: 1. Hogyan állapíthatjuk meg a vizsgált nyelv fonémaállományát? 2. Mi alapján határozhatjuk meg az egyes fonémák határait? Egy bizonyos elméleten belül a két kérdésre egyetlen válasz is adható, de ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása akkor is elkerülhetetlen.

Az első kérdés tehát a fonémák elkülönítését érinti. Tekintve, hogy Scserba a szintagmatikus fonetika elvét vallotta, válasza erre a kérdésre egyértelmű: *a fonémák elkülönítése a hangok pozícionális elhelyezésétől (erős, független pozíció) függ.* Ez lényegében az egyetlen lehetséges válasz az első kérdésre, ebben a különböző iskolák fonológusai között sohasem volt nézeteltérés.

A második kérdés a fonémák azonosításának feltételeit kutatja: milyen szempont alapján oszthatjuk be a beszédhangokat egy adott nyelvben meghatározott számú fonémákba? Scserba szerint a csoportosításnak a hangok fizikai, akusztikai jellemzőinek hasonlósága alapján kell megtörténnie. Ez természetesen nem elegendő feltétel, hiszen minden hang hasonlít minden másik hangra bizonyos mértékben. Feltétlenül meg kell határozni tehát a hasonlóságnak azt a fokát, amelyik szükséges és elégséges az azonosításhoz, vagyis alkalmazni egy valamilyen szintű absztrakciót. Scserba, Baudouinnal ellentétben felismerte, hogy *a fonéma legfontosabb szerepe a megkülönböztetés: a fonémák megkülönböztetik, elhatárolják az egyes szavakat.* A fonémáknak ezt a funkcióját azonban nem tekintette szempontnak az azonosításnál, és egyetlen kritériumként, hasonlóan Baudouinhez, a beszélők tudatát fogadta el. Ezek szerint azok a hangok tartoznak egy fonémához, amelyeket a beszélők nem képesek megkülönböztetni.

Sok éven keresztül érték kegyetlen támadások Scserbát e miatt az úgynevezett „szubjektív módszer” miatt. Elméletében az idealizmus megjelenését vélték felfedezni. E támadások végül ahhoz vezettek, hogy munkáiban a beszélők tudatára többé nem hivatkozott. Mi marad azonban a „szubjektív módszer” híján Scserba fonológiai elméletéből? Minden bizonnyal annak hangoztatása csupán, hogy *a fonémák azonosítása a hangok fizikai, akusztikai tulajdonságainak hasonlósága alapján történik.* Ennek megállapítása viszont minden korban a fonetikusok és nem a fonológusok feladata volt. Ezzel a ténnyel

magyarázható, hogy Scserba későbbi munkáiban kifejtett elmélete híján van minden fonologizmusnak. A fonológiai elmélet ezáltal fonetikaivá degradálódott, az egészből csupán a homályosan elhatárolt *fonéma* és *fonémavariáns* terminusok emlékeztettek a fonológiára. A hangtípusokat hiába kezdték el fonémáknak nevezni, azok attól még hangtípusok maradtak, vagyis empirikus és nem funkcionális egységek. Ez a gondolkodásmód jellemezte Scserba tanítványait is, valamint az egész leningrádi nyelvészeti iskolát.

Összefoglalva tehát az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a leningrádi nyelvészeti iskola fonológiai elvei egy igen mély ellentmondáson alapszanak. A fonéma fogalmának teljes értékű meghatározása ugyanis két egymással szorosan összefüggő, egymásból következő feladat megoldását igényli. Az egyik *a fonémák elkülönítése*, a másik pedig *a fonémák azonosítása*. A leningrádiak ezt a két feladatot két különböző síkon próbálták megoldani. Tekintve, hogy a szintagmatikus fonetika elvét vallották, az elkülönítés fonológiai síkon történt, pozicionális szempontok alapján. A fonémák azonosítását viszont a fonetika síkjára helyezték: a hangokat tisztán fizikai tulajdonságaik hasonlósága alapján sorolták egy fonémába. A fonémát úgy állították szembe a hanggal, mint osztályt az egyes példánnyal. Úgy jellemezték, mint hangok családját, vagy hangok osztályát, amelyeket fonetikai hasonlatosság kapcsol össze, vagyis a fonéma fogalma azonossá vált a hangtípus fogalmával. Nem végezték el tehát a fent említett absztrakciót, a fonémák megkülönböztető funkciója alapján nem határozták meg a hangok hasonlóságának azt a fokát, amelyik szükséges és elégséges az azonosításhoz.

Ez az elvi ellentmondás az oka annak, hogy a leningrádi nyelvészeti iskola tulajdonképpen nem nevezhető fonológiai iskolának. Ezért nem tartom indokoltnak, hogy a továbbiakban részletesebben foglalkozzam vele.

A moszkvai és a prágai iskola fonológiai síkon kínált megoldást egyaránt mindkét alapkérdésre. Minthogy azonban egyik a paradigmatis, másik pedig a szintagmatikus fonetika elvét követte, fonémameghatározásuk teljességgel különböző. Gyakorlatilag nem ugyanazt a fogalmat értették a fonéma elnevezés alatt. Ez a különbség abból adódik, hogy a két iskola fonémafogalma nem azonos absztrakciós szintet képvisel.

Az alábbiakban e két iskola fonológiai elveit szeretném ismertetni.

3.

„*Все мы шли разными путями.*” Ezekkel a szavakkal kezdődik Reformatszkiij híres könyve, az *Из истории отечественной фонологии.*

A MOSZKVAI FONOLÓGIAI ISKOLA születésének helyszíne a Moszkvai Pedagógiai Főiskola orosz nyelv tanszéke. Az iskola alapítói Ruben Ivanovics Avanyeszov (a tanszék vezetője) és Vlagyimir Nyikolajevics Szidorov voltak. Tagjai: A. M. Szuhotyin, A. A. Reformatszkiij, P. Sz. Kuznyecov, I. Sz. Iljinszkaja, G. O. Vinokur, A. I. Zareckij és mások.

Baudouin de Courtenay korai munkái alapján a Moszkvai Fonológiai Iskola kidolgozta a paradigmikus fonetika elméletét, melynek alapelve az, hogy *minden pozícionálisan váltakozó hang egy fonémába sorolható.* Amennyiben ezt az alapelvet elfogadjuk, ebből két dolog következik: 1. egy és ugyanaz a fonéma teljesen különböző hangokban juthat kifejezésre; 2. egy és ugyanaz a hang különböző fonémákhoz tartozhat. A hangok fonémákba való tömörítésének egyetlen feltétele a pozíciótól függő váltakozásuk. Ezt a váltakozást csak a morfémák szembeállításánál lehet megvalósítani.

Az alábbiakban megkíséreltem felvázolni a Moszkvai Fonológiai Iskola fonológiai koncepcióját.

Avanyeszov és Szidorov egyik tanulmányukban a következő módon határozzák meg a fonéma fogalmát: „fonémának nevezzük az olyan önálló hangbeli különbségeket, amelyek a nyelv szavainak megkülönböztető jeleiül szolgálnak”. A nem önálló hangbeli különbségek ezeknek a fonémáknak a *változatai.* Minden fonéma a meghatározott változataiban jelenik meg, és minden ilyen változat megjelenése szigorúan meghatározott fonetikai körülményektől függ. Mivel az adott fonéma bármely változata egy bizonyos pozícióban jelenhet csak meg, ezért ugyanannak a fonémának más változatai ugyanabban a pozícióban nem szerepelhetnek. Ebből az következik, hogy egy fonéma változatai azonos pozícióban kölcsönösen kizárják, valamint különböző pozíciókban kölcsönösen helyettesítik egymást. Ezért tehát az azonos fonémák változatai nem szerepelhetnek a szavak megkülönböztető jegyéül, vagyis a szavak egymástól kizárólag két nem azonos fonéma változatai által különbözhetnek. Az elv fordítva is igaz: két hang, fizikai tulajdonságaikat illetően bármennyire is különbözzenek egymástól, ugyanazon fonéma változatai, amennyiben kölcsönösen kizárják egymást az azonos pozíciókból; azok a hangok, amelyek szerepelhetnek azonos pozíciókban különböző fonémákhoz tartoznak akkor is, ha fizikai jellemzőiket tekintve igen közel állnak egymáshoz.

Amint már erről szó volt, a fonéma változatai közötti különbség szigorúan meghatározott fonetikai körülményektől (a hangok kapcsolódásának törvényei, a fonéma helye a szóban) függ, vagyis a pozíció határozza meg, hogy egy fonéma mikor melyik változatában jelentkezzen. Ez a

meghatározottság különböző pozíciókban nem egyforma. Ahol a legkisebb, vagyis legkevésbé szigorúak a fonetikai körülmények, azt *erős pozíciónak* nevezzük, szemben az összes többi úgynevezett *gyenge pozícióval*. Az erős pozícióban szereplő változat a fonéma *alapváltozata* (vezérfonéma). Az abszolút független, önálló megjelenési formához legközelebb a fonéma alapváltozata áll, mivel minőségét a fonetikai körülmények a legkisebb mértékben befolyásolják. Ilyen megjelenési forma a nyelvben a teljesen elszigetelt fonéma, azok az esetek, amikor a szó egyetlen fonémából áll, és mondatértékű.

A fonéma alapváltozata, minthogy igen közel áll az izolált kiejtéshez, a legjellegzetesebb képviselője azon hangok sorának, melyekben különböző körülmények között ez a fonéma realizálódhat. Ezért az egyes fonémákat mindig az alapváltozatukkal jelöljük, a többi megjelenési formájukat pedig ezen fonéma változatainak tekintjük. A gyenge pozíciókban előforduló fonémaváltozatok összessége az illető fonéma *modifikációja*.

Funkcióját tekintve a fonéma modifikációja kétféle lehet. Az egyik típust *variációnak*, a másikat *variánsnak* nevezzük. A fonéma olyan pozíció által befolyásolt modifikációját, amely nem esik egybe valamely másik fonéma modifikációjával variációnak nevezzük. A variációkban realizálódott fonéma továbbra is ugyanúgy különbözik más fonémáktól, mint ahogy alapváltozatában különbözött. Ezért funkcióját (a szavak megkülönböztető jegye) tekintve a fonéma variációja egyenértékű, azonosítható ugyanezen fonéma alapváltozatával, vagyis annak pozíció által befolyásolt hangbeli szinonimája.

A variációval ellentétben a variáns a fonémának olyan modifikációja, amely egybeesik más fonéma (vagy fonémák) modifikációjával. A variáns tehát két vagy több fonéma hangbeli homonimájaként szerepel, megkülönböztethetetlené téve ezáltal az illető fonémák funkcióját. Ez kétféleképpen történhet: 1. az illető fonéma egyik realizációja egybeesik egy másik fonéma alapváltozatával; 2. két (vagy több) fonéma realizációja egyikük alapváltozatával sem esik egybe, vagyis mindegyik fonéma egy harmadik, közös változatban (hangban) realizálódik. A variánsaikban egybeeső fonémák elveszítik funkciójukat, nem képesek többé a szavak jelentésének megkülönböztetésére. Ennek oka, hogy az a hang, amelyben két vagy több fonéma egybeesik, sokkal kevesebb lehetséges hanggal állítható szembe (különböztethető meg), mint egyébként. Ezt nevezzük a fonémák *neutralizációjának*.

Két vagy több fonéma variánsaikban való egybeesése a szavak homonimizációjához vezet, míg ha a fonémák variációikban realizálódnak, ilyen folyamat nem következhet be. A fonémák variánsokban való megvalósítása tehát ellentétben áll a variációkban való megvalósításukkal, mivel az első esetben szerepet játszik a fonémák funkciója, a második eset viszont funkcionális szempontból semleges.

Ebből láthatjuk, hogy a moszkvai fonológusok fonémameghatározása tulajdonképpen két fogalmat takar. Az egyik, amint azt Avanyeszov egyik tanulmányában megjegyezte, a „fonéma alapváltozata és annak variációi, vagyis párhuzamos, egymást nem metsző hangváltakozások sora, melynek tagjai funkcionálisan azonosíthatók”. Ilyen értelemben a fonéma konkrét beszédhang, amely eltekintve variációinak különbségeitől meghatározott fiziológiai, akusztikai tulajdonságokkal rendelkezik. Ebben a felfogásban a fonéma a szó hangalakjának közvetlen eleme.

A fonéma fogalmának egy másik, szélesebb jelentése az előzőek mellett a variánsokat is magában foglalja, vagyis az olyan, nem párhuzamos hangváltakozások sorát, amelyeknek van közös tagjuk más, hozzájuk hasonló sorokkal. Ebben az értelemben a fonéma fogalma mentes a meghatározott fizikai tulajdonságoktól, mivel a nem párhuzamos, egymást metsző hangváltakozások tagjai minőségileg teljesen különbözőek is lehetnek. Ekkor a fonéma semmi esetre sem képviselhet valamilyen konkrét beszédhangot, hanem egymással pozicionálisan váltakozó hangok halmazának tekinthető. Ezek a hangok nem rendelkeznek megkülönböztető képességgel a saját váltakozási sorukon belül, viszont mindegyik rendelkezik ezzel a képességgel abban a pozícióban, amelyben megjelenik szemben a hasonló váltakozási sorok tagjaival. Ebben a felfogásban a fonéma már nem a szó hangalakjának, hanem a morfémanak a része, és magába foglalja az azonos morféma hangalakjainak pozicionálisan meghatározott különbségeit.

A fonéma fogalma tehát itt a *fonémasor* fogalmával azonosítható. A fonémasor nem párhuzamos, különálló lánczemeiben egymást metsző hangváltakozások sora, melynek tagjai a pozicionális meghatározottságukból kiindulva funkcionális egészet alkotnak, ami a fonéma azonosításának feltétele.

Avanyeszov az említett tanulmányában különválasztja a két fogalmat, és az egyiket *fonémának* (erős fonémának), a másikat *fonémasornak* (gyenge fonémának) nevezte. *A fonémák funkciója a szóalakok, a fonémasoroké pedig a morfémaké megkülönböztetése.* Azok a fonémasorok, melyeknek közös tagjaik (variánsaik) vannak, egy *hiperfonémát* alkotnak.

Összegezve az eddigieket tehát azt mondhatjuk, hogy a fonéma a Moszkvai Fonológiai Iskola meghatározásában olyan pozicionálisan váltakozó hangok sora, amelyek nem feltétlenül rendelkeznek közös fonetikai jellemzőkkel, összetartozásuk kizárólag pozicionális viselkedésüktől függ. Szintén pozicionális viselkedésük és nem fonetikai hasonlóságuk alapján a fonémák egymás között is alkothatnak csoportokat.

Mindezekből kiderül, hogy a paradigmatis fonetika hívei hogyan oldják meg azt a két feladatot, amelyeknek megoldását a fonéma fogalmának bármely meghatározása feltételezi.

Kiindulva abból, hogy a fonéma pozicionálisan váltakozó hangok sora, a fonémák azonosítása a paradigmatis fonetikában a következő módon történik: ha két pozíciót azonosnak fogadunk el, akkor a benne váltakozó hangok azonos fonémákhoz tartoznak (legyenek bár azok fizikai tulajdonságaikat illetően a legkülönbözőbbek). Ebből az következhet, hogy egy adott nyelvben annyi fonéma van, ahány pozíció. Ha tehát számba akarjuk venni az adott nyelv fonémaállományát, meg kell vizsgálnunk ezen nyelv összes lehetséges morfémaát, valamint minden egyes morfémaában előforduló összes pozíciót.

Ha elfogadjuk a fentieket, akkor ebből az következik, hogy a paradigmatis fonetikában nincs szükség a fonémák elkülönítésére, mivel egy hang úgyis csak ahhoz a fonémához tartozhat, amely változataként az adott pozícióban megjelenik. A fonéma tehát itt nem valami elvonatkoztatás, hanem inkább egy halmaz, melynek tagjai egy nyelv ismeretében adottak. Ez a koncepció hasonlít a leningrádiakéra, azzal a különbséggel, hogy a halmazhoz való tartozást nem a hangok fonetikai hasonlósága, hanem az azonos pozíciókban való váltakozásuk határozza meg. A problémát itt inkább az jelenti, hogy hogyan nevezzük, mivel jelöljük az egyes halmazokat. A moszkvaiak erre a fonéma alapváltozatának elméletét találták ki, ami sokkal inkább fonetikus mint fonológiai fogalom: megpróbálták a hangok sorozatából kiemelni a legtipikusabbat, de nem tisztázott, hogy milyen szempontokat vettek figyelembe. Így csak egy konkrét hangot különítettek el, nem sikerült semmilyen absztrakt fogalmat alkotniuk. A fonéma jelentésmegkülönböztető funkcióját, akár csak a leningrádiak, elfogadták és gyakran hangoztatták, szempontként azonban a fonémameghatározásnál sohasem vették figyelembe. A paradigmatis fonetikában a jelentés megkülönbözteti meg a fonémát, és nem fordítva.

A fonémák elkülönítését a moszkvaiak elméletében még az sem teszi szükségessé, hogy az egyes halmazok között átfedések lehetnek (az egyik fonéma variánsa egybeeshet egy másik fonéma alapváltozatával, és fordítva, valamint két fonéma variánsa is egybeeshet – neutralizáció). Az ilyen halmazokat (fonémákat) egy nagyobb, közös halmazba sorolják, a hiperfonéma halmazába. Ennek a halmaznak azonban véleményem szerint semmilyen funkciója nincs, ezért nem tekinthető a nyelvi rendszer részének, tehát nem visz közelebb a probléma megoldásához.

Az 1930–40-es években a marristák részéről súlyos vádak érték a Moszkvai Fonológiai Iskola tagjait. Elméletüket agnoszticizmussal vádolták, ami azokban az években nagyon megnehezítette további tevékenységüket.

4.

A PRÁGAI NYELVÉSZKÖR (*Pražský lingvistický kroužek*) Vilém Mathesius (1882-1945) kezdeményezéséből 1926-ban alakult. Tagjai: Bohuslav Havránek, Josef Vachek, Josef Miroslav Korínek, Roman Jakobson, N. Sz. Trubeckoj, Sz. O. Karcevskij és mások.

Az 1929-ben Prágában megrendezett szlavista kongresszus volt az első nemzetközi fórum, amelyen a Kör tagjai közösen kidolgozott „hitvallással”, az azóta méltán híressé vált *Tézisekkel* léptek fel. A Tézisek az általános nyelvészet és a szlavisztika számára átfogó kutatási programot, újszerű elméleti és módszertani szempontokat fogalmaztak meg, és csakhamar széles nemzetközi visszhangra találtak. A következő évben már a prágaiak kezdeményezésére ült össze a nemzetközi fonológiai konferencia és alakult meg a Nemzetközi Fonológiai Szövetség, amelynek első elnöke Trubeckoj lett.

A prágai iskola virágkora az 1929-1939 közötti évtizedre esik. Ebben az időszakban jelent meg nevezetes kiadványsorozatának, a „*Travaux du cercle linguistique de Prague*”-nak nyolc kötete. A Kör másik, cseh nyelvű orgánuma, a „*Slovo a slovesnost*” 1935-1943 között jelent meg.

A prágaiak (Saussure és Baudouin nyomán) a *rendszer szerűséget* tekintették a nyelv legfontosabb jellemzőjének. Nyelvi rendszerfelfogásuk középpontjában a funkció fogalma áll: „*a nyelv olyan kifejező eszközök rendszere, amelyek meghatározott célt szolgálnak*” (Tézisek 1929.). Ez a két fogalom (struktúra, funkció) jelenti fonológiai elméletük alapját is.

A prágai iskolának a fonológia területén sikerült leginkább kidolgozott és viszonylag zárt doktrínát létrehoznia, s ez a doktrína erős kisugárzó hatással volt a nyelvészeti kutatások egyéb területeire, sőt a nyelvészetten kívül álló más humán tudományterületekre is.

A Kör tagjai mindannyian a *színtagmatikus fonetika* hívei voltak, ennek ellenére a fonémameghatározás kérdésében egységes elméletről nem beszélhetünk. Néhány általánosan elfogadott nézet mégis létezett. A következő alap-meghatározások azok, amelyekkel lényegében mindenki egyetértett: 1. A fonéma a legkisebb hangegység, mely segítségével a jelentés megkülönböztethető. 2. A fonológiai rendszer olyan fonológiai oppozíciók készlete, amelyek képesek a lexikai és grammatikai jelentések differenciálására. 3. Minden fonéma saját megkülönböztető jegyekkel rendelkezik, melyeket egy adott nyelv fonológiai rendszerének fonémaoppozíciói határoznak meg. 4. A fonológiai oppozíciókból kiemelkedik a korreláció, az olyan bináris oppozíció, amelyben több mint egy fonémapár vesz részt. 5. Neutralizáció során a fonémák megkülönböztető jegyeinek száma csökken. 6. A fonéma (mely a fonológiai rendszer része) ellentéte a realizációja, vagyis a beszédhang, amely a

megkülönböztető jegyeken kívül tartalmaz más, olyan jegyeket is, melyeknek nincs megkülönböztető funkciójuk.

A Prágai Nyelvész kör egyik legkiemelkedőbb tudósa az orosz származású NYIKOLAJ SZERGEJEVICS TRUBECKOJ (1890-1938). Trubeckoj 1913-ban végzett a moszkvai egyetemen. Egy ideig a finnugor és észak-kaukázusi népek etnográfiájával foglalkozott, majd a húszas években a fonológia került érdeklődése középpontjába. 1915-1918 között a moszkvai és a rosztovi egyetem tanára. 1919-ben Szófiába utazik, majd 1924-től egészen haláláig Bécsben él. A Prágai Nyelvész kör munkájában 1928-tól vesz részt. 1930-ban a Bécsi Tudományos Akadémia tagjává választották. Trubeckoj „több mint száz nyelv tényeinek feldolgozásával, csaknem két tucat tanulmány megírásával „vonul fel” a strukturalista nyelvészet első, befejezetlen voltában is grandiózus és mindmáig alapvető építményének, a „*Grundzüge der Phonologie*”-nak megalkotásához”. Élete utolsó tizenkét évét szentelte e könyv megírásának, mely 1939-ben jelent meg először Prágában német nyelven. Ennek a műnek az alapján szeretném röviden felvázolni Trubeckoj fonológiai elveit.

Trubeckoj szerint a nyelvi egységek, a fonémák rendszert alkotnak, és ennek a rendszernek a leírásához szükséges és elégséges két fogalom tisztázása. Ez a két fogalom: az *oppozíció* és a *megkülönböztető jegy* fogalma.

Két dolog csak akkor különbözhet egymástól, ha ellentétbe, opozícióba vannak állítva, vagyis ellentétes viszony van köztük. Egy hang ismertetőjegye tehát csak akkor tölthet be jelentésmegkülönböztető funkciót, ha szembe van állítva egy másik ismertetőjeggel, más szóval: ha egy hangbéli opozíció tagja. Az olyan hangbéli opozíciókat, melyek képesek egy adott nyelvben két szó megkülönböztetésére *fonológiai* (jelentésmegkülönböztető) *opozícióknak* nevezzük. Azokat viszont, amelyek nem rendelkeznek ezzel a képességgel, fonológiai szempontból lényegtelennek tekintjük.

Vannak hangok, melyek egy adott nyelvben előfordulhatnak azonos hangkörnyezetben (kölcönösen helyettesíthetik egymást), és vannak olyanok, melyek soha nem fordulhatnak elő azonos hangkörnyezetben (kölcönösen kizárják egymást). Az azonos hangkörnyezetből egymást kölcönösen kizáró hangok semmi esetre sem képezhetnek fonológiai opozíciót, mivel nem léphetnek fel két szó minimális megkülönböztető elemeként.

Az egymást kölcönösen helyettesíthető hangok egyaránt képezhetnek fonológiai és nem fonológiai opozíciót kizárólag attól függően, hogy milyen funkciót töltenek be az illető nyelvben. Ezeknek a hangoknak tehát két típusát különböztethetjük meg: azokat, amelyek képeznek, és azokat, amelyek nem képeznek jelentés megkülönböztető opozíciót.

Az olyan egymással szembenálló hangokat, amelyek képesek az adott nyelvben intellektuális jelentések megkülönböztetésére, *fonológiai egységeknek* nevezzük. A hangok itt (ellentétben a beszédhangokkal, amelyekről lejjebb még szó lesz) a szavaknak azok a kisebb vagy nagyobb részei, melyek megkülönböztetik ezeket a szavakat. A fonológiai egységek tehát különböző méretűek lehetnek. Léteznek közöttük olyanok is, melyek egy sor egyre kisebb fonológiai egységre tagolhatók. A nyelv legkisebb fonológiai egységeit, amelyek az adott nyelv szemszögéből tekintve már nem bonthatók további egységekre *fonémáknak* nevezzük. Minden szó mint jelölő fonémákra tagolható, vagyis nem más, mint fonémák meghatározott sora. Az egyes szavak külön-külön egy-egy strukturális egészet alkotnak. A struktúrák felismerhetősége valamilyen jellegzetes ismertetőjegyek különbségét feltételezi. A szavak esetében ezek a megkülönböztető ismertetőjegyek a fonémák. Minden szónak annyi fonémát kell tartalmaznia és olyan sorrendben, hogy az összes többi szótól megkülönböztethető legyen. Az egyes szavak tehát olyan fonémák kombinációi, amelyek külön-külön, megkülönböztető jegyként más szavakban is előfordulnak.

Ugyanaz a hang egyidejűleg lehet tagja fonológiai és nem fonológiai oppozícióknak. Ez kizárólag azért lehetséges, mert minden hang egész sor fizikai, artikulációs jegyet tartalmaz, és bármely más hangtól nem mindegyik, csak néhány jegyében különbözik. A hangok tehát csak fonológiailag lényeges jegyeiknek köszönhetően lehetnek tagjai a fonológiai oppozícióknak. Mivel minden fonéma tagja valamely fonológiai oppozíciónak, ezért a fonéma nem lehet maga a hang, csak e hang fonológiailag lényeges jegyeinek összessége.

A beszédaktusban részt vevő minden egyes hang a fonológiailag lényeges jegyei mellett igen sok ilyen szempontból lényegtelen jegyet is tartalmaz. Ezért egyetlen hang sem realizálható egyszerűen fonémaként. Minden ilyen hang tartalmazza azonban valamely fonéma fonológiailag lényeges jegyét is, ezért ezek a hangok felfoghatók az illető fonéma realizációiként. A *hangok* tehát a *fonéma materiális szimbólumai*.

Bármilyen megszakítás nélküli „hangáradat” egy megfelelő fonémasor realizációja vagy szimbóluma. Az ilyen „hangáradat” egyes pontjaiban fel lehet ismerni a megfelelő fonémasor egyes fonémáira jellemző fonológiailag lényeges jegyeket. Minden ilyen pontot a megfelelő fonéma realizációjának tekinthetünk. Ezekben a pontokban azonban a fonológiailag lényeges jegyek mellett sok, a hangra jellemző ilyen szempontból lényegtelen jegy is található. A „hangáradat” azon pontjaiban lévő fonológiailag lényeges és lényegtelen jegyek összességét, ahol a megfelelő fonéma realizálódik, *beszédhangnak* nevezzük.

Mindebből az következik, hogy a fonéma egy sor különböző beszédhangban realizálódhat (amennyiben ezek a beszédhangok a „hangáradat” azon pontjaiban vannak, ahol az illető fonémára jellemző fonológiailag lényeges jegyek szerepelnek). A különböző beszédhangoknak ezt a sorát az illető fonéma *variánsainak* nevezzük.

Josef Vachek egyik tanulmányában megpróbálja feloldani a Trubeckoj fonémaelméletében valamint a „*Projet de terminologie phonologique standardisée*” néhány alapmeghatározásában lévő ellentmondást.

A *Projet*ben a következő meghatározások szerepelnek:

1. A *fonéma* egyszerű egységekre nem tagolható fonológiai egység. 2. A *fonológiai egység* egy tetszőleges fonológiai oppozíció tagja. 3. A *fonológiai oppozíció* hangbéli különbség, mely az adott nyelvben jelentésmegkülönböztető szerepet szolgál.

Ha behatóbban megvizsgáljuk ezeket a meghatározásokat, kiderül, hogy a fonéma és a fonológiai egység fogalma a gyakorlatban (az egyes nyelvek fonológiai leírásában) nem felel meg a *Projet*ben megfogalmazottaknak.

Ahhoz, hogy kiderítsük ennek az okát, részletes elemzésnek kell alávetnünk a fenti meghatározásokat.

A fonológiai egység egy tetszőleges fonológiai oppozíció tagjaként volt megnevezve. A fonológia oppozíció fogalmának meghatározása viszont a *Projet*ben tágabb, mint amit a nyelvészek általában e fogalom alatt értenek. Nemcsak olyan oppozíciókat fed például, mint a l:r (angol low 'alacsony': row 'sor'), hanem olyanokat is, mint a bl-:gr- (angol blow 'fúj':grow 'növekszik'). Ezekben a szópárokban olyan hangbéli különbségeket találunk, amelyek az angol nyelvben jelentésmegkülönböztető szerepet töltenek be (képesek intellektuális jelentések megkülönböztetésére). Szigorúan követve a *Projet* meghatározásait kénytelenek vagyunk a bl-, gr- egységeket fonológiai egységeknak felfogni. A fonológiai egység fogalmát a nyelvészek nem használják ilyen tág értelemben, amiben nincs is semmi különös, mivel a fogalom ilyen tág értelmezése szükségtelenné teszi e terminus használatát.

Vachek ennek elkerülésére némi változtatást ajánl a *Projet*ben, a fonológiai egység (*unité phonologique*) meghatározásában. A fonológiai egység szerinte nem tetszőleges, hanem egy egyszerű fonológiai oppozíció tagja, ami alatt az olyan minimális hangbéli eltérés értendő, amely még képes a jelentésmegkülönböztetésre. A fonológiai oppozíció tehát kétféle lehet: egyszerű és összetett. Az utóbbi

az előbbiekből áll, és úgy határozható meg, mint nem minimális hangbéli eltérés, mely az adott nyelvben jelentésmegkülönböztetésül szolgál. Ennek az új fogalomnak a bevezetése a fonológia alapkérdésében, a fonéma meghatározásában játszik igen nagy szerepet. Ha ugyanis a fonológiai egység tetszőleges fonológiai oppozíció tagja, akkor tagja lehet az egyszerű fonológiai oppozíciónak is, vagyis az olyan minimális hangkülönbségnek, amelynek az adott nyelvben még van jelentésmegkülönböztető szerepe. Ebben az esetben viszont a fonológiai egység már nem tagolható kisebb egységekre, tehát a fonológiai egység fogalma megegyezik a fonéma fogalmával. Az következhet ebből, hogy a két fogalom közül az egyik felesleges. A nyelvészeti tények ezzel szemben azt mutatják, hogy a fonológiai egység és a fonéma különböző fogalmak. Visszatérve a fenti példákhoz, a low 'alacsony':row 'sor' szópárok esetében a megkülönböztető elemek kétségtelenül a l:r. Az olyan szópároknál viszont, mint a bad 'rossz':pad 'kispárna' a megkülönböztető elemek a b:p nem lehetnek, mivel a két szó minimális különbségét kell figyelembe vennünk, és az ebben az esetben a zöngéesség:0, mert a b nemcsak fonetikailag, hanem fonológiailag is egyenlő: p *archifonéma* + *korrelációs jegy* (zöngéesség). A két szó megkülönböztetésére tehát csak a zöngéesség megléte szolgál (szembeállítva annak hiányával).

Mindezekből következik, hogy a *Projet* meghatározásai szerint csak egy olyan megkülönböztető jegy, mint például a zöngéesség, mely kisebb egységekre már nem tagolható, tarthat igényt a fonéma státuszára. Ez persze így elfogadhatatlan. Az egészről annyi következik csupán, hogy *egy fonéma több fonológiai egységet is tartalmazhat*. A fonéma tehát akkor azonos a fonológiai egységgel, ha az utóbbi elszigetelten jelenik meg; ha két vagy több fonológiai egység egyidejűleg jelenik meg, akkor azok egyetlen fonémához tartoznak. Másfelől nézve, ha két vagy több fonológiai egység egymást követően fordul elő, akkor ezek az egységek két vagy több fonémával lesznek azonosak. Ebből az következik, hogy a fonológiai egységek egyidejűleg is szerepelhetnek, a fonémák viszont soha. *A fonéma tehát a szónak az a része, amely nem tagolható egymást követő fonológiai egységekre.*

Visszatérve a fonológiai oppozíciók két fajtájára, azt mondhatjuk tehát, hogy a fonéma összetett fonológiai oppozíció tagja, mely csak abban az esetben tagolható fonológiai egységekre, ha azok egyidejűleg jelentkeznek.

Vacheknek ezt a koncepcióját a prágai nyelvészek elfogadták, és néhány évvel később Jakobson meghatározása szerint a fonéma nem más, mint *egyidejű megkülönböztető jegyek nyalábja*.

Trubeckoj volt az, aki a fonológiába bevezette az *archifonéma* fogalmát. Ez a fogalom ugyanarra a jelenségre utal, mint amit a moszkvaiak a hiperfonémában véltek felfedezni, a szintagmatikus fonetika azonban egy magasabb absztrakciós szinten vizsgálja és próbálja meghatározni ugyanazt. Szerintük az archifonéma az olyan pozícióban megjelenő fonéma helyén áll, amely pozícióban az illető fonéma

potenciális jelentésmegkülönböztető jegyei közül a lehető legkevesebb a valóban releváns. Ezek képezik az archifonéma megkülönböztető jegyeit. Egy archifonémához azok a fonémák tartoznak, amelyek megjelenhetnek olyan pozícióban, amelyben ezen fonémáknak a jelentésmegkülönböztető szempontból valóban releváns jegyei azonosak az archifonéma megkülönböztető jegyeivel. Az archifonéma tehát bizonyos pozíciókban, a *fonémák neutralizációja* útján jön létre.

Trubeckojnak ez az elmélete ROMAN JAKOBSON (1896-1982) munkáiban teljesedett ki. Jakobson tudományos pályája korszakokat ível át. Életének főbb állomásai a Moszkva–Cambridge útvonalon Prága, Koppenhága, New-York. A kelet-európai fonológia új, sajátos koncepcióit ő juttatta el nyugatra, a tengerentúlra, szórta szét az egész világban, hogy aztán ezek a koncepciók bizonyos fokig megváltoztassák a világ tudományos és filozófiai gondolkodásmódjának irányát.

5.

A különböző kelet-európai nyelvészeti iskolák elveinek ebből a nagyon rövid ismertetéséből kiderül, hogy a század elején egy új szemlélet tör be a világ tudományos gondolkodásába. Ez a szemlélet egy sajátos filozófiai talajból táplálkozik, és éppen a nyelvtudomány területén jut először kifejezésre.

Az új szemlélet a Prágai Nyelvészeti Kör fonológusainak munkáiban teljesebben ki. Ez a nem nagy létszámú társaság mintegy másfél évtized alatt megváltoztatta a nyelvtudomány fejlődését. A nyelvi funkció és a nyelvi struktúra vizsgálatának központba állításával voltaképpen nemzetközi gyűjtőpontjává váltak az egész világ modern nyelvészetének.

Ez az alig néhány évtizedes folyamat a fonéma fogalmának felfedezésével indul. Nehéz vívódások után a fogalom egyre magasabb absztrakciós szintre emelkedik, míg végül Trubeckoj elméletével végleg kilép az empirizmusból. A Trubeckoj fonémaelméletének középpontjában álló archifonéma fogalma egy olyan absztrakciós szintet képvisel, amelyen a nyelv és beszéd saussure-i kettőssége már valóban a változó dolgok és a mögöttük lévő változatlan lényeg kettősségére utalnak.

Budapest, 1999.

Irodalom

1. Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Bp., 1967.
2. Gombocz Zoltán: *Magyar fonológia*. Bp., 1940.
3. *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet* (szerk. Telegdi Zsigmond). Tankönyvkiadó, Bp., 1972.
4. Jakobson, Roman: *Hang – Jel – Vers*. Gondolat, Bp., 1972.
5. Laziczki Gyula: *Bevezetés a fonológiába*. Bp., 1932.
6. *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Általános és alkalmazott nyelvészeti tanulmányok* (szerk. Balázs János). Tankönyvkiadó, Bp., 1985.
7. Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához (szerk. Telegdi Zsigmond). Tankönyvkiadó, Bp., 1968.
8. Telegdi Zsigmond: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Tankönyvkiadó, Bp., 1989.
9. Вахек, Й.: *Лингвистический словарь Пражской школы*. М. 1964.
10. *Введение в языкознание. Хрестоматия* (под ред. А. Е. Супруна). Минск, Вышэйшая школа, 1984.
11. *Общее языкознание* (под ред. А. Е. Супруна). Минск, Вышэйшая школа, 1983.
12. *Общее языкознание. Хрестоматия*. (под ред. А. Е. Супруна). Минск, Вышэйшая школа, 1976.

13. Панов М. В.: *Русская фонетика*. Москва, Просвещение, 1967.
14. *Пражский лингвистический кружок. Сборник статей* (под ред. Н. А. Кондрашовой). М. Прогресс, 1967.
15. Реформатский А. А.: *Из истории отечественной фонологии*. Очерк. Хрестоматие. М. Наука, 1970.
16. Реформатский А. А.: *Фонологические этюды*. М. Наука, 1975.
17. Трубецкой Н. С.: *Основы фонологии*. М. 1960.